

Akit igazoltak a fejlemények...

Kiss Ferenc és Bori Imre vitája a vajdasági magyarok autonómiájáról

A hatvanas évek második felében, a Tito elleni rankovíci összeesküvést követően az anyaország és az utódállamok magyarjainak figyelme egyre inkább Újvidékre irányult. Ott jelent meg a magyarság állítólag legszínvonalasabb napilapja, amelyről, igaz, Ilyés Gyula úgy vélekedett, hogy akkor lenne igazi, ha a szellemében is magyar volna. Viszont tény, hogy a Vajdaság fővárosában adták ki Burány Nándor Összeroppanás c. regényét, amely a második világháború végén ártatlanul legyilkolt zentai magyarok emlékének a mű főhősére gyakorolt bénító hatását dolgozza föl.

Emellett ebben az időben számos pályázat tanúskodik a délvidéki magyarok szellemi életképességéről. Az egyik szociográfiai tanulmány Szabadkának és környékének súlyos öngyilkossági problémáját boncolja, a másik a jugoszláviai magyartanárok értelmiségi színvonalát (olvasottságát és aktivitását) vizsgálja. Nem egy filmszinopszis a falu emberének egzisztenciálisan és kulturálisan egyaránt megoldatlan helyzetét jelzi. Számos ekkor született regény pedig a szkeptikusokat is már-már meggyőzni látszik arról, hogy valóban megszületett a jugoszláviai magyar irodalom. Ezek között Gion Nándornak a Testvérem, Joáb c. regénye szókimondó aktualitásával kultúrpolitikai botrányt is kavart, hiszen ekkor már valamelyest rendeződtek a „prágai tavasz” idején megromlott jugoszláv–szovjet kapcsolatok, tehát tilos volt szidni a mértéktelen étvágyú nagyhatalmat. Deák Ferenc Légszomj c. drámája viszont a maga nemében totális kritikája a magyarság reménytelenül korlátolt érvényesülési lehetőségének, úgyhogy ennek kapcsán a rendőrségnek is közre kellett működnie a „honmentésben”.

Kezdetben azonban úgy látszott, hogy újjászületőben, hazára találóban van a Jugoszláviába szorult magyarság. Sőt, az anyaországi vér- és nyelvtestvéreinél is magyarabb lehet. Ennek az időszaknak a vezető művelődéspolitikusa Bori Imre lett, aki cikkei özönében fejtette ki: mi mindenre van szüksége a magyarságnak ahhoz, hogy valósággá válhasson számára a törvények szavatolta egyenrangúság, illetve, hogy mit

kellene még törvényesíteni. Borinak sokban igaza volt. Amikor azonban 1971-ben elkobozták az Új Symposionnak azt a számát, amelyben Rózsa Sándor a fehérek között élő négerkéhez hasonlította a délvidéki magyarok helyzetét, s ezért a bíróság társaival együtt elítélte, majd ezt követően az ismét keményedő kommunista diktatúra a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesületet is tönkretette, hogy végül a Képes Ifjúság főszerkesztőjének, Hornyik Miklósnak a leváltására is sor kerüljön — ezek után Bori koncepciója is időszerűtlennek bizonyult.

Ez az elmélet a társadalmi-politikai visszarendeződés hónapjaiban egyszerre vált még veszélyesebbé és még szükségesebbé. Veszélyesebbé, ti. a filológus elméletalkotó a Jugoszláviában élő magyarok nemzetvé válásának gondolatát szorgalmazta, ami eleve nem felelt meg az ország érdekeinek, viszont a teljes egyenrangúvá válás határozottabb politikai elutasítására csupán 1972-ben, a visszarendeződés kibontakozásának évében kerülhetett sor. A magyaroknak államalkotó nemzetként való elismerése ugyanis – s ebben a belgrádi és az újvidéki központ egyaránt egyetértett – nem csupán a szeparatista, hanem az irredenta törekvéseket is maga után vonhatta volna. De szükségesebbé is vált Bori elképzelése, mert a Vajdaság immár elkerülhetetlen önállósodása csupán a történelmi és a kulturális jog alapján valósulhatott meg. Az irodalom- és művelődéstörténész viszont már a hatvanas évek közepétől a régió eredendő szellemi autonómiára való törekvését bizonygatta. A jugoszláviai magyarok öngazdálkodási célkitűzéséből kiindulva azt a művelődési (irodalmi) folyamatot igyekezett kimutatni, amely a délszlávok termékenyítő hatásával magától értetődővé teszi az erőből létezését.

Ha tehát a Vajdaság autonómiájának megadása nem is felelt meg Belgrád leplezett érdekeinek, Borinak a nemzetvé válás élettől megfosztott magyarság-elképzelése – a hatóságot elképesztő néhány évnyi szókimondáshullám után – végül is elfogadható volt. Akkor is, ha a szóban forgó kutatások a Vajdaságban élő ma-

gyarok ezeréves (!) jelenlétéről szóltak, s ha azok kultúrája (beleértve a munkásmozgalmi törekvéseket is) szemernyivel sem találtatott kisebb értékűnek ugyanennek a vidéknek a szerb művelődésénél. Annak dacára sem, hogy eredetileg egy, a saját anyanemzetével szemben is sokban új entitás igyekezett meghatározni önmagát Bori tanulmányainak és cikkeinek sokaságában. Ezek ugyanis (legalábbis céljukban és formájukban) tudományos tényekre épültek, s önmagát járatta volna le a jugoszláv politika, ha – miután már bekerültek a jugoszláv magyarság tudatába – szembeszegül velük. Erre különben sem volt szükség, mert Bori némi alkalmazkodással lényegében továbbra is azt csinálhatta, amit a liberalizmus néhány évében — csupán a nemzetiségi státust és az anyaországi magyar kultúrától való különbözést, illetve az egyetemes magyar kultúra fogalmának átértékelési szándékát kellett még nyomatékosabban hangsúlyoznia.

Az előbbieket adnak magyarázatot arra: vajon a politikusok nacionalizmust bíráló kötelező szövegeit követően 1972-től miért csökkentek le a támadások Bori tanítása ellen. Az autonómia valószínűnek látszott, s egyben az is, hogy ő, a Magyar Tanszék vezető tekintélye (és Szeli István, a Hungarológia Intézet igazgatója) a tartomány jövője művelődéspolitikáját alapozhatja meg azzal, hogy a saját nemzetisége művelődési múltját (ahol csak lehet) a délszlávokéval összefüggésben kutatja. Az autonómiát a vajdasági magyar közéleti emberek többsége is lehetségesnek tartotta, már csak azért is, mert Kosovo önigazgatása az albán többség miatt elkerülhetetlen volt, viszont a belpolitikai, gazdasági és művelődésbeli viszonylagos önállóság – az érvényesülésükben mindaddig többszörösen gátolt vajdasági magyarok önmegvalósulásának alapfeltétele – csupán a megfelelő hagyományokra épülve nyerhetett megfelelő indokoltságot.

Az említett okok miatt derült égből sújtó villámként hatott, amikor a budapesti Kortárs (1972. X.) folyóiratban megjelent Kiss Ferenc irodalomtörténész Hagyomány és mérték c. kritikája, amely Borinak a Létünk folyóiratban 1971-ben közölt Hagyományaink c. tanulmányára, valamint ugyancsak Borinak a szintén 1971-ben Újvidéken kiadott Irodalmi hagyományaink c. antológiájára reagált. Kiss írása rendkívüli fontosságú, mert a vajdasági magyar kultúra átfogó ismeretének és a szemléletbeli elfogulatlanságnak köszönhetően alapvető, de egyértelműen csupán a későbbi években, főként napjainkban bebizonyosodó igazságokat fogalmazott meg Bori könyve kapcsán. Ennek dacára Kiss,

sajnos, süket fülekre talált, mert a Jugoszláviában élő magyarok csúcsértelmissége – Borival az élen – ezután egyre inkább a könnyebb érvényesüléshez (jóllehet hosszabb távon rossz irányba) vezető utat választotta.

Kiss Ferenc magától értetődőnek tartja a jugoszláviai magyar irodalomnak a romániaihoz vagy a csehszlovákiaihoz hasonlítható önállóságát. Annál is inkább, mert – miként mondja – kárpátukrajnai származásúként tisztában van a kényszerítő körülmények között megszervezhető irodalmi élet fontosságával. Írását vajdasági szempontból azért találták problematikusnak, mert a szerző értékelvű kritikus, aki egyrészt amiatt aggódik, hogy a „vajdaságiasodás” akaratlanul is a magyar irodalom jelentős értékeinek a háttérbe szorításával jár együtt, másrészt pedig, mert szerinte a régió hagyományaiból sem mindig az szerepel Bori programkínálatában, kiadási tervében, ami a nemzeti kultúránkban a legjelentősebb. Ráadásul Kiss inkább Szentelekynek, mint Borinak ad igazat, kimutatva, hogy vidékünkön a török és más hadak okozta pusztítások következtében megközelítően sem alakulhatott ki olyan művelődési folytonosság, mint Erdélyben vagy akár valamelyik nagyobb és régebbi magyarországi város környékén.

Bori földült lelkiállapotban volt, amikor 1971-ben az akkor (Szabadkán) indult Létünk társadalomtudományi-művelődési folyóirat szerkesztőtanácsának tagjaként – ahogyan Kiss Ferenc emlékezik vissza És Szabadka... c. könyvében (Debrecen, 1994), tehát csak utólag nyilvánosságra hozott írásában – elutasította a szerkesztőség által némi javítás mellett közlésre javasolt kéziratot. Hogy tiltakozott a kritika vajdasági közlése ellen, az mélyen érthető, hiszen legbelül nagyon is tisztában volt vele: Kiss Ferencnek teljesen igaza van. Annál is inkább, mert nem egész tíz évvel korábban Borinak még (habár állampolitikai okok miatt is, de Szenteleky szellemével ellenkezőleg) hagyománytalannak kellett tartania a jugoszláviai magyar irodalmat. S abban az időben, jóllehet először a szocialista realista, majd a szocialista elkötelezettségű művészet politikai dogmájának kötelező elfogadása mellett, de az ízlését is mindinkább érvényesíthette a bírálataiban. Tehát a kötelező korlátok dacára volt esztétikai mértéke. Tehetségének és fölkészültségének bizonyossága, hogy számos „ítélete” utólag is helytállóan bizonyult.

Ám nemcsak az övé, hanem még inkább Kiss Ferencé. Méghozzá Bori hatvanas évek második felében kialakult szuverén, önmagából táplálkozó, önálló

tó jugoszláviai magyar irodalmának vonatkozásában is. Annak dacára, hogy Kiss Ferenc legfeljebb még csak sejthette Bori szélsőséges indulatainak okát. Már említett válaszcikkében ugyanis így fogalmaz: „Érdemes lenne felderíteni, honnan ered ez a düh, ki mennyiben felelős érte, s mért kell egy Bori Imrének a senki által nem bántott autonómiát ilyen eltökélten és látványosan védelmeznie.” (l.m. 98. p.)

A Vajdaság autonómiája s ezen belül a benne élő magyarok viszonylagos művelődési függetlenségének szükséglete – amellet, hogy Bori nem egyszer bevallotta: ráunt az ellenségszerzésre – az ő értékelő tevékenységét is lényegesen korlátozta. A „van”-ra, a politikailag közvetlenebbül hasznosíthatóra kellett fektetnie a hangsúlyt. A probléma gyökerét viszont már 1967-ben is jól látta Herceg János, amikor a 7 Napban közölt cikkében szélesebb összefüggésekben jelezte Bori munkássága elgépiesedésének veszélyét. Sajnálkozva, hogy a kitűnő (a határon túl is dicsért/mellőzött nagy magyar írókat is újjáértékelő, egyébként Kiss Ferenc által is megbecsült) tanulmánykötetek szerzője, Bori Imre a vajdasági irodalomról készített sorozatában nem elmélyült: „...az elnéző jóindulat (...) egyformán kiporciózva a méltatást és a megértést, sőt egyforma nagyságúra parcellázva a helyet is, mint a temetőben a sírokat, az nem Bori magatartása, hanem a mienk, első nemzedéké, akik a békés együttélés langyos légkörében nőttünk fel és szoktunk össze egymással. Csak-hogy Borinak már nem kell tekintettel lennie emberi érzékenységekre ezeknél a portréknál”. (IX. 8.) Hasonlóképpen vélekedik később Bori 1968-as vajdasági irodalomtörténeti összefoglalójáról is. Bár kihangsúlyozza a tudós sokoldalúságát és szakmai hozzáértését, a prekonceptió, a dedukció veszélyére hívja föl a figyelmet. Nem tetszik neki, hogy a szerzőnek az avantgárd a fő kritériuma, s a művek és alkotóik politikai magatartása, valamint a kisebbségi szempont nem érdekli, s emiatt a Kalangyáról valamint Szentelekyről nem adhat teljes képet.

E kritikák azonban a társadalmi reakció föntartásainak számítottak, s Bori annál kevésbé zavartatta magát, mert balról is érték támadások. Az ő néhány éves szempontja lassan, de biztosan megért a legitimitásra. S ez a művelődéspolitikus önbizalmát is mind-egyre táplálta, hiszen a figyelmet érdemlő visszajelzések a fiatalabb jugoszláviai magyar értelmiség többsége általi támogatottságra utaltak. Bori úgy érezhette: az adott körülmények között a lehető legjobbat nyújtja a régió magyarsága számára a mennyiségnek a minő-

ség rovására történő érvényesítésével. Csakhogy az egyéni ízlését, régebbi mértékét legfeljebb befedhette, de nem moshatta el a gyakorlati szempontokat előnyben részesítő néhány év. Kiss Ferenc viszont ezzel szemben az ízlése és a lelkiismerete szerint, valamint távlati szempont alapján mérlegelte Bori módszerét. S ezzel a gyöngéjére tapintott.

Kiss az említett, akkor közöletlen viszontválaszában pontosan értékeli Bori rendkívüli indulatú, sértegetésekben bővelkedő szövegét: „Cikkét kordokumentumnak vélem indulatai, érvei és módszere miatt egyaránt.” (l.m. 97. p.). Bori ugyanis azzal rágalmazza meg a korábban általa is becsült vitatársát, hogy az teljesen konzervatív alapon, tehát a hajdani Nagy-Magyarország szemléletének megfelelően gondolkodik, s a századfordulón a magyar vidék rovására túlépült Budapest időszerűtlenül továbbélő érdekei miatt nem veszi tekintetbe a trianoni döntést követően kisebbségi sorsba került magyarok művelődéspolitikai-szellemi kényszerhelyzetét. Kiss a viszontválaszában azt is jól látja, hogy politikai szorongatottságából és érvényesülésvágyából fakadó indulatában Bori olyan súlyos hibákat vét, amelyeket egyébként mint kiemelkedő tudós semmiképpen sem követne el: „Az autonómítás első axiómáinak egyike... éppen az, hogy lényegében nincs mihez mérnie magát, minthogy önálló irodalmi szervezet – kritériumait csak önmaga megvalósulásából mérítheti.” (Híd, 1972. 12. sz. 1535. p.)

Emellett a már említett Bori-féle vajdasági irodalomtörténet egyik vitatható tézisének is lehetetlenné sarkítja: „a jugoszláviai magyar irodalom öneszmélésének szinte első pillanatától kezdve a hagyomány és mérték időszerűségét érzékelté”. Ahol még nincsenek „külön” művek, illetve ahol azokról nem tudnak, ott legfeljebb a lapok és azokban is elsősorban az emigránsok vethetik föl, ők is főleg lekezelően, a „külön” mérték kérdését, hiszen a „külön” lét majd egy évtizedig sokakban nem volt több Isten átmeneti büntetésénél vagy egyszerűen mulandó sorscsapásnál. Ennek dacára Bori a vajdasági magyarok művelődésének folyamatosságát és eredetiségét bizonygatja Kiss kritikájának a néhányszorosát kitevő válaszában. Mivel a külön értéket és mértéket illetően a korábbi évtizedek során nem alakulhatott ki viszonylagos egyetértés az időnként megújuló viták során, s mert a jugoszláv politikusok büszkélkedhettek a megtűrésüknek köszönhetően virágzásnak indult jugoszláviai magyar kultúrával, Bori szerint „a mértéket ennek az irodalomnak a mai igénye képezi, azok az esz-

tétikai tapasztalatok, amelyek manapság kiszűrhetők terméséből". (1539. p.)

Szemléletének gyöngéje tulajdonképpen itt lep-leződik le, s Kiss Ferenc kifogásai ehhez az erőltet-ten korszerű, az egyetemes (magyar és nemzetközi) irodalomesztétikai értékfogalmakat gyakran mellőző napi politikai értékelésmódhoz, sajátos „természetrájk”-hoz kapcsolódnak. Bori a jugoszlávosodásban ezt nem akarja tudomásul venni, s valójában azzal a fantommal hadakozik, amelyik a hetvenes évektől öncélú elvontságként, üres nagyképűségként béklyózó erővel telepedik rá a gyávaságában konformizálódó jugoszláviai magyar kritikára: „Az absztrakt, de definiálatlan és tartalmatlan, már-már l'art pour l'art mérték-kultusszal mit sem lehet kezdeni, sznob olvasók engedhetik meg maguknak, provinciális mentalitásukat lepezve, hogy „magas” mércéikkel tüntessenek.” (Uo.)

Kissnek persze esze ágában sincs bármivel is tüntetni. Ő pusztán arra emlékeztet mindkét cikkében, hogy a törökpusztítás okozta lakosságcsere következményeként a déli végeken nem alakulhatott ki művelődésbeli folytonosság, szerves hagyomány, így aztán ami a Vajdaság múltjában fölmutatható, az vagy beépült már az egyetemes magyar kultúrába, s csak ezt tudatosítva hasznosítható, vagy pedig pusztán helytörténeti érdeklődéssel bír, s mint lokális érdekesség nem szoríthatja háttérbe a magyar kultúrának a déli régiótól akár egészen távol keletkezett értékeit. Önmagában tehát – a lépték pontosságának megfelelően – egy percig sem lehet probléma „az irodalomtörténeti térkép tüzetessége”, viszont azzá válik, ha ezt a részletezést összetévesztik „a rajta szereplő alkotók és művek értékelésével” (i.m. 101. p.). Kiss ennek a lehetőségessége miatt ad hangot az aggályainak, miként válaszában ki is emeli.

Valójában már az első cikkében is így hangsúlyozott: „Megismétlem: Boriék hagyománytudatosító munkájának nem ez a célja, nem az értékek kirekesztése vagy hamis rangsorolása. De kísérti ennek veszélye.” (1649. p.) Annál is inkább, mert „népe történelmi tudatát is elsősorban erre a gyengébb teherbírású anyagra akarja alapozni” – írja a vita folytatásában (i.m. 99. p.). A hatvanas évek közepének nagyszerű kezdeményezése után az elmúlt évtizedekben (ebben a vitatott Bori-féle művelődéspolitikai szellemben) született többnyire gyöngé tankönyvek, a részben általuk félre-nevelt identitás-tudatú nemzedékek, a délvidéki magyarok kihalás-közelsége mind-mind azt tanúsítja: Kiss Ferenc aggályait teljesen igazolta az idő.

Kiss Ferenc még 1972-ben írt, sorsdöntő igazságokat kimondó válasza nem akkor jelent meg, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá. Igaz, nyilván úgy fogadta volna a vajdasági csúcsértelmiség, mint Ibsen drámájának turizmusra spekuláló polgárai orvosoknak a víz mérgezettségére vonatkozó fölfedezését. Kiss föltehetőleg azért nem jelentette meg a cikkét, mert nem lehetett biztos benne, hogy valóban olyan nagyok-e Bori koncepciójának az általa fölismerett veszélyei, s nem akart elébe vágni az akkor sokban példamutatónak tűnő vajdasági magyar értelmiség önalapozásának, egyetlen lehetséges érvényesülési lehetőségének. Meg aztán ő akkor kívülről szemlélődött, s méltatlannak érezte a diadalmaskodást. Tisztában volt vele, hogy erkölcsi joga a nagy hibák bírálata, hiszen – mint mondja – az anyaországi lehetőségek szerint a következője volt Borinak. Hiába vádolja az utóbbi megtévesztő szándékkal, félrevezető mértékadással, hamisítással, kontár irodalompolitikussággal, ő csupán a másságának, szuverén gondolkodásának ad hangot.

Jogosan, hiszen a nyelvi vagy a földrajzi határok által egymástól elválasztott irodalmak összehasonlíthatatlanságának Bori-féle tézise kapcsán arra az alapigazságra emlékeztet, amely szerint a magyar irodalom értékelésében a világirodalmi tapasztalatunk is mindig jelen van. Vagyis amellett, hogy szeretjük a Bánk bánt, a nagyobb drámák ismeretében annak hibáit is kimutatják a kutatók. S mivel tehát az egyetemes értékfogalmak a magyar irodalomban is működnek, öncsonkító cselekedet az az erőszakolt hagyományteremtés, amely mögött a trianoni határoknak a Halotti Beszéd koráig való visszavetítése rejtőzik. Azért is, mert „századunkban és Európában csak az egyetemes mérték lehet érvényes, s ez a mérték jól megtanulhatja tisztelni a regionális jelleg sajátosságait, ha nem ütközik a nemzeti, a köztársasági, a megyei, a járási gőg vagy óvatos akadémiizmus sündisznóállásaiba”. (i.m. 103. p.)

Aki ilyen igazságokat merészelt kimondani a magyarországi és a jugoszláv kommunisták tartós szövetségkötésének idején, az valószínűleg félt is. Annál is inkább, minthogy Bori is, miként az anyaországi posztsztálinisták, „abszolutizált hungarocentrizmus”-t vetett a szemére (1536. p.). Ezt azonban a kultúrpolitikus-tudós csak erőszakolt félreértés árán tehette meg. Hiszen saját maga is idézte azt a Radnóti-tanulmányt, amelyben Kiss egyértelműen kijelentette, hogy a haza mindannak a foglalatja, amit évszázadok során a nemzet teremtett, vagyis hasonló metaforáról van szó, mint Illyésnek a „haza a magasban” gondolatában.

S e tézisben kizárólag a minőség monocentrizmusa fejeződik ki, amely egyáltalán nem zárja ki a Bori által bevallottan kioktató célzattal, gőgös hangnemben védett policentrizmust.

Valójában tehát látszólagos a vita Bori és Kiss között, minthogy az előbbi az utóbbi becsületes, alapos kritikájától fölbőszülten, legbelül lényegi tévedésének tudatában, többnyire mellébeszél. Hiányzik belőle a kötelező emberi alázat, amely lehetővé tette volna, hogy megértse Kiss fenntartásait. Így, hogy érdemben nem válaszol, mentesül az általa is tudott igazsággal való szembesülés kötelezettsége alól. Az állampolitikának megfelelő, az erővel érvényesíthető mulandót hajtogatja, azt, amit már számos tanulmányában kifejtett. Hogy Kiss a vajdasági magyar irodalom autonómiájáért ráncolja a homlokát, nem pedig ellene, az egyébként abból is látszik, hogy válaszában úgy véli, igazában két vajdasági kritikusnak, Hornyik Miklósnak vagy Utasi Csabának a vajdasági magyar irodalomról készült mérlege őt megerősítheti. (l. m. 103.p.)

Egyébként a nemzeti elvakultság gyanúját különösen egy mondat keltheti föl Kiss Ferenc Hagyomány és mérték c. írásában. Az, amely azt várná el egy vajdasági hagyományokat reprezentáló válogatástól, hogy Tamás Istvánnak és Herceg Jánosnak a Hagyományaink c. antológiában közölt művei helyett „az emlékező, hagyománytudatosító írások szerepeljenek benne”. Tudniillik „egy ilyen Herceg-esszé vagy az Egy talpalatnyi föld valamelyik tiszta részlete olvasmányak

is jobb és érdekesebb lehetett volna”.(1650. p.) Az ilyen írásoknak az antológiában való szerepeltetése a kisebbségi sérelmek előtérbe állítását jelentette volna, jóllehet sem Tamás regénye, sem pedig Herceg esszéisztikája nem nacionalista szellemű. Csakhát az elmúlt nyolcvan év alatt – eltekintve az utóbbi tíztől – jajgatni sem volt szabad, ha az sértette a szerbek önön jóságáról alkotott képét. Pedig a Kiss által fontosnak tartott – lehetőleg olvasmányos formájú – tényirodalomnak a támogatása – mint a táj, illetve az ország embere megismerésének fontos eszköze – az egyik oldalon a szelídülést, a reális önmegismerést, a másikon viszont a lelki gyógyulást, a nekibátorodást serkentette volna.

Kiss Ferencnek az írástudói tisztességen kívül nem volt más oka a Bori Imrével való vitába szállásánál. Annál kevésbé, mert otthon csak felemás sikereket érhetett el az ideológiai-esztétikai dogmatizmus elleni küzdelmében, s a műveinek egy része nem is jelenhetett meg Magyarországon. Aligha gondolta, hogy Bori koncepcióját kritizálva addigi egyik legfontosabb fegyvertársát fogja elveszíteni. Vagy ha sejtette is, nem törődött vele, számára ugyanis az egyetemes magyar és azon belül a jugoszláviai magyar irodalom időtálló értékeinek védelme lényegesebb volt egy mind kéte-sebbé váló barátságánál. Ezért kerülhetett a neve az utóbbi évek legjelentősebb magyar alkotóiéval egy sorba, s ezért tisztelgünk mi ma az emléke előtt.